

Žrtve zločina opsade Sarajeva 1992–1996.*

Muhamed Šestanović

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu priprema jednu od najopsežnijih studija naučno-empirijskog karaktera vezano za istraživačku tematiku stradanja Sarajeva

---

* Mada su pripreme za opsadu Sarajeva vršene i završene u drugoj polovini 1991. godine, kada su se dijelovi jedinica Jugoslavenske narodne armije s kolaboracionistima (bosanskim Srbima) ukopali na najstratežijim kotama oko Sarajeva, stvarni datum početka opsade jeste dan kada je došlo do značajnijeg narušavanja slobode kretanja građana u grad Sarajevo i iz njega. To je 1. mart 1992. godine kada su kolaboracionisti agresorskih snaga (uglavnom članovi i simpatizeri Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine), nakon saznanja o rezultatima referenduma u Republici Bosni i Hercegovini kojim su građani glasali za nezavisnost i suverenost Republike Bosne i Hercegovine, naoružani dugim cijevima, blokirali najznačajnije saobraćajnice izlaska i ulaska u centralne dijelove Sarajeva na kojem se nalaze najvažnije državne, obrazovne, kulturne, poslovne, finansijske i dr. ustanove, institucije i organizacije. Opsada je trajala sve do 19. marta 1996. godine kada je i posljednji dio teritorije grada Sarajeva, koji je Dejtonskim sporazumom pripao Federaciji Bosne i Hercegovine, reintegriran u tu društveno-političku zajednicu. Na temelju tih parametara izračunato vrijeme trajanja opsade Sarajeva bilo je 1.479 dana, što predstavlja svojevrsni rekord u savremenoj historiji. Međutim, neki smatraju da je opsada počela 4/5. april 1992. kada su

za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Studija obima oko 60.000 stranica treba ove godine dijelom u printanoj i dijelom u elektronskoj formi izići iz štampe kao svojevrsno obilježavanje stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata, gdje je inicijalni metak ispaljen u Sarajevu na austrougarskog prestolonasljednika.

Na naučnoistraživačkim aktivnostima, koje je bilo potrebno obaviti za predmetnu studiju, na ovom Institutu radi se punih dvadeset godina. Naime, u drugoj polovini 1994. godine, u najtežim okolnostima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, s brojnim naučnim saradnicima, mladim istraživačima i popisivačima na prostoru opsade Sarajeva obavio je klasični popis domaćinstva i članova domaćinstva (de fakto stanovništva) u *opsadi*. Nikada dosada u historiji ratovanja nije, u takvim ili sličnim ratnim okolnostima, izvršeno takvo ili slično naučno istraživanje. Djelimične rezultate tih istraživanja Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu je upotrebljavalo u predmetima Slobodan Milošević i general Stanislav Galić, zašto je Institutu upućena izuzetno značajna zahvala i pohvala.

Studija će, pored dokumentiranja izvršenja brojnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i najteži koji međunarodno pravao imenuje genocidom, sadržavati zanimljive podatke o demografskim promjenama grada Sarajeva nastalim kao rezultat zločina opsade. Predmetnu studiju činit će posebnom to što će sadržavati, između ostalog, popis svih koji su u vrijeme opsade imali prebivalište na prostoru opsade i spiskove onih koji su ubijeni, poginuli, umrli, ranjeni, nezakonito

---

okupatorske vojne snage stavile pod svoju kontrolu Međunarodni aerodrom Sarajevo. Taj događaj nije odgovarajući reper za definiranje početka opsade, jer sloboda kretanja stanovništva u opsadi nije uspostavljena ni kada je UNPROFOR pod svoju kontrolu stavio Međunarodni aerodrom u Sarajevu. Također, opsada Sarajeva nije okončana 29. februara 1996, kako neki misle reintegracijom općine Ilijaš u teritorijalno-pravni sistem Federacije Bosne i Hercegovine, jer tada još nisu bili reintegrirani svi dijelovi Sarajeva koji su Dejtonskim sporazumom pripali Federaciji Bosne i Hercegovine, a posebno dijelovi općine Ilidže i Novog Sarajeva, nego je opsada Sarajeva okončana 19. marta 1996. kada su Grbavica, Vraca, Gornji Kovačići i dijelovi Trebevića, kao posljednja reintegrirana naselja i područja, bila stavljena pod sigurnosni nadzor policije Federacije Bosne i Hercegovine. Redosljed reintegriranja sarajevskih naselja odvijao se sljedećom dinamikom: 24. 2. 1996. reintegrirani su dijelovi općina Vogošća i Centar Sarajevo; 26. 2. 1996. reintegrirani su dijelovi općine Novi Grad Sarajevo (Rajlovac, Reljevo, Dobroševići, Nedžarići i dijelovi Dobrinje); 29. 2. 1996. općina Ilijaš; 12. 3. 1996. općina Trnovo; 13. 3. 1996. dijelovi općine Ilidža i, na kraju, 19. 3. 1996. dijelovi općine Novo Sarajevo (Grbavica, Vraca i Gornji Kovačići).

zatočavani, prisilno nestali i one koji su bili u izbjeglištvu i raseljenuštvu. Ti rezultati sa spiskovima žrtava bit će prvi put objavljeni u ovoj studiji. Tekst koji slijedi anotacijski je prikaz studije ŽRTVE ZLOČINA OPSADE SARAJEVA.

Ključne riječi: agresija, opsada, zločin, Sarajevo

Nevolje Sarajeva, kao i cijele Bosne i Hercegovine, oličene su u fašističkoj ideologiji, politici i praksi, prate ga od perioda srpskih pobuna protiv “Poturica” (balkanskih “Balija”) pa sve do današnjih dana. Opsada Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. jedna je od brojnih potvrda kontinuiteta fašističke srpske ideologije, politike i prakse da se Bosna i Hercegovina deindividualizira a Bošnjaci denacionaliziraju, te da se nasilno poništi bh. individualitet i bošnjački etnicitet, a one koji prihvate takvu fašističku ideologiju i politiku uključe u jednonacionalnu državnu zajednicu “Veliku Srbiju”. Velikosrpska ideologija i politika nije podrazumijevala samo pripajanje bh. teritorije Srbiji (libensraum), nego na njenoj teritoriji uspostavljanje srpskih kulturoloških, tradicijskih, vjerskih i sličnih uzusa koji nisu po mjeri Bosanaca i Hercegovaca čija je matrica opstanka najbolje definirana ZAVNOBiH-om da Bosna i Hercegovina nije ni bošnjačka, ni srpska, ni hrvatska, nego je i bošnjačka, i srpska, i hrvatska.

Pokazalo se to iznova i u ratovima vođenim na prostorima bivše Jugoslavije 1991–1999. godine. Korijeni i namjere velikosrpske ideologije i politike izniču iz dijela srpske nacionalne kulture. Karakter, namjene i posebno žestinu velikosrpske ideologije i politike za vrijeme ratova vođenih na prostoru bivše Jugoslavije u periodu od 1991. do 1999. godine ponajviše osjetiše bh. Muslimani (Bošnjaci), ali i glavni grad države u kojem su oni većinski narod.

Najneutralgičnija tačka u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije vođenih u najnovijoj historiji od 1991. do 1999. godine bilo je Sarajevo. Za ideologe “Velike Srbije” Sarajevo je tretirano kao “aždajina glava” koju je trebalo uništiti, a onda bi se ostvarenje velikosrpske ideje dešavalo poput pada sistema poredanih domina. Da Sarajevo nije to što jeste, da u sebi ne nosi nešto što je Alija Izetbegović nazvao “čudom bosanskog

otpora”, onda bi se nerealni velikosrpski interesi realizirali na način kako su to željeli srpskofašistički ideolozi Gavrilo Princip, koji je na suđenju za počinjeni atentat na prestolonasljednika izjavio: “Najviše bih volio da Sarajevo mogu sabiti u jednu kutiju šibica i zapaliti ga da izgori”,¹ ili, kako je to želio Radovan Karadžić, da Sarajevo pretvori u karakazan i da u njemu ubije najmanje 300.000 Muslimana.²

Otpor fašističkoj ideji stvaranja jednonacionalne srpske države najsnažnije je ispoljen odbranom Sarajeva 1992–1996. godine. I pored izuzetne historijske i ukupne društveno-političke i naučne važnosti cjelovitijih saznanja o opsadi i odbrani Sarajeva još nema. Koliko je to pitanje teško, složeno i osjetljivo, navest ćemo samo tri atribucijska razmišljanja o toj problematici.

Jedni kažu da je Sarajevo toliko dugo i tako žestoko terorizirano zbog njegova statusa glavnog grada države koju je trebalo okupirati i prisjediniti proširenoj Srbiji. Okupacijom Sarajeva, prema mišljenju te grupe istraživača, relativno brzo zavihorila bi se srpska zastava na Begovoj džamiji pa bi, sistemom pada domina, krenuo proces stavljanja pod šapu i preostalih dijelova Bosne i Hercegovine i time ostvarila vjekovna srpska namjera *libensrauma* (nasilnog prisvajanja tuđih teritorija).

Drugi smatraju da je napad na Sarajevo 1992. godine i njegovo višegodišnje držanje u opsadi imalo za cilj da se uništi njegova vjekovna multinacionalna, multikulturalna i multireligijska tradicija, jer se kao takav nije uklapao u viziju jednonacionalne “Velike Srbije”. Sarajevo je paradigma bosanskog identiteta, paradigma bosanskog bića. Takvo Sarajevo trebalo je na najsvirepiji mogući način kazniti, kako je to želio Gavrilo Princip “strpati ga u kutiju šibica i zapaliti”. Karakteristično je da je Sarajevo, kao i Bosna i Hercegovina, u hiljadugodišnjoj tradiciji svoga opstojanja zadržao osnovne karakteristike i značenje svog bića, mada historija prema njemu nije bila nimalo prijateljski naklonjena. Velikosrpski ideolozi nastojali su da izmijene njegov identitet. Ako Sarajevo bude “naše”, srž je takve ideologije i politike, uništiti će se i identitet Bosne i Hercegovine.

Treća grupa atribuirala koristi i uzroke namjere uništenja Sarajeva tako što smatra da je četverogodišnje teroriziranje Sarajeva bilo samo

¹ Nihad Halilbegović, *Bošnjaci – žrtve zaborava*, Sarajevo, 2000, str. 9.

² Transkript telefonskog razgovora Radovana Karadžića s beogradskim književnikom Gojkom Đogom, *Dani*, 19. 3. 2010, str. 38–45.

nastavak dvovjekovne genocidne namjere da se muslimani / Muslimani / Bošnjaci potpuno ili djelimično istrijebe sa zamišljenog prostora “Velike Srbije”, i da je proces raspada bivše Jugoslavije bio idealna historijska prilika da se ta ideja konačno realizira. Žrtve pripadnika drugih naroda, po mišljenju tih istraživača, samo su kolateralna šteta planiranog napada na Bošnjake, koji su bili ciljna grupa kao takva.

Predstavnici navedenih atribucijskih razmišljanja, koja su u funkciji hipotetičkih odgovora na centralno pitanje ove studije: zašto je Sarajevo, kao glavni grad suverene države, u savremenoj historiji ratova, u središtu civilizirane Evrope, na kraju XX st., na najbarbarskiji način držano u opsadi, te kolike su razmjere (efekti ili posljedice) bile tog zločinačkog čina, koliko je u opsadi bilo žrtava opsade, i koliko su cijenu žrtve opsade podnijeli preživljavajući teror kako su ga neki opisivali “slikama iz pakla”? Bez obzira na to koje vam je od gore navedenih triju atribucijskih odgovora prihvatljiviji, ipak bez relevantnih podataka o razmjerama (posljedicama) opsade nećemo steći cjelovitiju sliku o toj historijskoj pojavi, a time i pouzdanije odgovore na žestinu i dugotrajnost opsade Sarajeva. Sve dok se na cjelovit način ne pristupi istraživanju opsade Sarajeva, uključujući broj i identitete žrtava u opsadi, postoji opasnost da se zločinom opsade manipuliše s fašistički zasnovanim atribucijskim teorijama na temu korijena, uzroka i namjera agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, što ostavlja prostora onima koji zastupaju fašističko-nacionalističke teorije o korijenima, uzrocima, ciljevima i namjerama agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, falsificirajući njenu historiju.

Dakle, potrebni su nam relevantni rezultati naučnih istraživanja o cilju ili ciljevima opsade i razmjerama (obimu) počinjenih zločina kako bismo mogli, pored ostalog, doći do odgovora na ključno pitanje: **da li je opsada Sarajeva imala genocidni karakter?** Da bi se ostvario tako složen naučnoistraživački zadatak, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, u izuzetno složenim uvjetima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva, u drugoj polovini 1994. godine, dakle u izuzetno složenim uvjetima bilo kakvih istraživanja, izvršio je klasičan popis domaćinstava i stanovništva u opsadi Sarajeva. Rezultati tih istraživanja centralni su sadržaj studije koja je u pripremi i na koju ovdje u anotacijskoj formi dajemo kratak osvrt. Ova studija, pored ostalog, sadrži popis domaćinstava i članova popisanih domaćinstava (de fakto stanovništva) koji su

imali prebivalište ili boravište na prostoru opsade Sarajeva i onih koji su bili u raseljeništvu i izbjeglištvu. To su žrtve zločina opsade, bez obzira na to da li su opsadu preživjele ili su ubijene, da li su ranjene, prisilno nestale, izbjegle sa svojih ognjišta i slično. Svi ti ljudi u opsadi, na ovaj ili onaj način, učestvovali su u odbrani Sarajeva i time spriječili da fašistička ideologija i politika bude ovdje zaustavljena i ne bude potpuno realizirana. Oni su svoj fizički i psihički integritet založili u odbranu Sarajeva, a time i Republike Bosne i Hercegovine.

Ovakvi istraživački projekti, pogotovo ako se provode za vrijeme ratnih djelovanja, opsade naselja i gradova na kojem se vrši popis, dakle u vrijeme činjenja zločina, izuzetno su osjetljivi i veoma ih je teško realizirati, pogotovo ako istraživači žele da brojeve žrtava potkrijepe njihovim identitetima, kao što je slučaj u ovom projektu. Ali, jedino takav metodološki pristup ulijeva povjerenje u dobijene rezultate. Djelimični rezultati popisa domaćinstava i stanovništva u opsadi Sarajeva korišteni su na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu u predmetima Slobodan Milošević, predsjednik Savezne republike Jugoslavije i general Stanislav Galić, komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa koji je držao Sarajevo u opsadi. Predstavnici tog suda najsažetije su ocijenili predmetno istraživanje riječima da ih treba smatrati **“neprocjenjivim blagom grada Sarajeva i naučnim remek djelom Instituta”**.³

Studija koja se bavi cjelovitom analizom rezultata popisa domaćinstava i stanovništva Sarajeva u opsadi, o kojoj je ovdje riječ, sadržavat će, pored ostalog, spisak oko približno 300.000 imena i prezimena žrtava opsade s njihovim ostalim identifikacionim podacima, od kojih su neki cijelo vrijeme boravili u životno najrizičnijem prostoru cijele bivše Jugoslavije na kojoj su sukobi trajali od 1991. do 1999. godine. To je bio prostor na kojem masovno i pojedinačno zločinci poubijaše oko tri puta više žrtava nego što to učiniše zločinci srodnih duša koji poubijaše Bošnjake u Srebrenici, jula 1995. godine.

Rezultati istraživanja koji će biti predstavljeni u ovoj studiji uklonit će skepticizam i sumnju da ovakvi istraživački poduhvati, kao što je popis domaćinstva i stanovništva u najtežim uvjetima agresije i opsade, nisu

³ *Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 1992–2013*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014, str. 41.

nemogući. Istraživači koji su se upuštali u ovakva istraživanja, posebno ako su do broja i identiteta žrtava dolazili iz drugih izvora, a istraživanja obavljali na historijskoj distanci od vremena dešavanja zločina obično su trpjeli žestoke kritike na valjanost njihovih istraživanja, pa prema tome i na dobijene rezultate. Koliko su takva istraživanja metodološki složena, govori, između ostalog, podatak da Socijalistička federativna republika Jugoslavija, iako je bila jedna od najuređenijih državnih zajednica, nikada nije završila popis ubijenih žrtava Drugog svjetskog rata, jer ga je radila nakon dvije decenije od vremena kada se on dešavao. Ta država imala je političkog, naučnog i humanog sluha da taj zadatak obavi pa je Savezno Izvršno vijeće (Vlada te države) formirala Saveznu komisiju za popis jugoslavenskih žrtava Drugog svjetskog rata 1941–1945. Komisija za istraživanje i popis žrtava u svom završnom Izvještaju (1964. godine), između ostalog, konstatirala je da je popis ostvarila sa svega 56% do 59% od procijenjenog broja i da obim popisanih poginulih nije u skladu s očekivanim.⁴ Koliko su neke države i narodi privrženi važnosti i potrebi istraživanja broja i identiteta ratnih žrtava govori, pored ostalog, i činjenica da je Republika Srbija objelodanila svoju namjeru da ove godine (2014.), na stogodišnjicu početka Prvog svjetskog rata, započne istraživati broj i identitete srpskih žrtava u ratovima u kojima je Srbija učestvovala.⁵

Ako državna, nacionalna, vjerska ili bilo koja druga ljudska zajednica ne raspolaže stvarnim brojem žrtava i njihovim identitetima, historičari, viktimozi i drugi istraživači zločina, uključujući i sudske istražitelje, obično pribjegavaju procjenama i na taj način falsificiraju historiju i izazivaju brojna i dugotrajna politička sporenja. Svjedoci smo aktualnih međunarodnih političkih sporenja o broju žrtava nastalih u sukobu Turaka i Jermena za vrijeme Prvog svjetskog rata i karakteru tih zločina. Bez broja i identiteta žrtava nauka o zločinima i historija vremena u kojem su počinjeni ostaju nedorečeni. Zbog toga su viktimozi i istraživači genocida i drugih teških zločina protiv čovječnosti i međunarodnog humanitarnog prava obavezni da osmišljavaju i pokreću rješavanje takvih pitanja, a politike i države koje su planirale, podsticale i vodile sukobe, a posebno žrtve tih sukoba, kao što je Bosna i Hercegovina, moraju na sve načine podržati istraživanja

⁴ IZVOR: *Popis žrtava rata 1964. Uz reviziju*, Matičar prošlosti, <http://wp.me/P2VG48-12>.

⁵ Online izdanja *Politika*, 15. april 2013.

koja mogu dati naučnoempirijske odgovore na broj žrtava i tako izbjeći nepotrebna društveno-politička sporenja, a što je još važnije, žrtvu spasiti od zaborava. Zaborav na žrtvu sam je po sebi zločin. Ako se to i tako ne uradi, žrtva postaje ne samo žrtva rata nego i žrtva zaborava.

Politički predstavnici mladog i neiskusnog političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini nisu uspjeli sve do 2013. godine usaglasiti odluku o popisu domaćinstva i stanovništva, ali, što je za žrtve tragičnije, ni tim popisom nisu bili zainteresirani da se utvrdi broj žrtava u Bosni i Hercegovini, nastao u periodu 1991–1995. godina. Zbog različitih političkih interesa nije rijetko da se ideje takvih istraživanja nazivaju “nastavkom rata u brojkama”.

Stradanju Sarajeva, kao glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine, te privrednog, kulturnog, obrazovnog centra te države, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu od samog početka agresije i opsade, zbog navedenih razloga, istraživanjima svih oblika stradanja Sarajeva pridavao je poseban značaj. Na ovom Institutu još za vrijeme opsade Sarajeva osmišljen je i pripremljen naučnoistraživački makro-projekt *Stradanja Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*. U okviru tog makroistraživačkog projekta realizirana su brojna istraživanja, organizirano nekoliko međunarodnih naučnih skupova i slično, čiji su rezultati publicirani u okviru izdavačke djelatnosti Instituta. O značaju opsade i odbrane Sarajeva bilo je dosta rečeno na održanim naučnim skupovima, od kojih su neki bili i međunarodnog karaktera. Zašto je stradanje Sarajeva trebalo staviti u fokus istraživanja? Sarajevo, a posebno njegov dio u opsadi, nije samo glavni grad države na koju je izvršena agresija nego je on, pored ostalog, i geografski, politički, demografski, privredni, obrazovni, kulturni itd. centar te države. Prostor Sarajeva koji je bio u opsadi jeste “glava” cjelokupnog državnog organizma, koju je agresor zvao “aždajinom glavom”. Ako i nije bilo volje i mogućnosti da se, uz državnu potporu, bar nakon agresije cijeli prostor Republike Bosne i Hercegovine zahvati ovakvim istraživanjima, potrebno je tu aktivnost obaviti za Sarajevo i radi žrtava zločina opsade koja se po svojoj dužini trajanja i barbarizmu činjenja ne pamti u novijoj historiji ratovanja. Na tom lokalitetu načinjeni su najveći ljudski i materijalni gubici u odnosu na sve druge lokalitete bivše Jugoslavije koji su bili zahvaćeni sukobima vođenim od 1991. do 1999. Istina je da su se neke organizacije, udruženja građana, čak i neke inozemne institucije pa i

pojednici, uglavnom bez državne potpore i stručne osposobljenosti za takva istraživanja, upuštali u istraživanja zločina nastalih na prostoru Bosne i Hercegovine ili na pojedinim lokalitetima Bosne i Hercegovine. Takvu aktivnost, posmatrajući je kao samu za sebe, ne dovodimo u pitanje, ali načini njena provođenja i rezultate do kojih dođu oni koji se u nju upuste, a bez ikakve odgovarajuće metodološke i naučne osposobljenosti, nedovoljnog iskustva na istraživanjima zločina, nisu u stanju dati validne rezultate, a pogotovo nisu u stanju da daju odgovore na najsuštinskija pitanja koje zahtijeva nauka o zločinima i međunarodno humanitarno pravo. Istraživači koji se upuste u tako složena istraživanja možda i nisu svjesni u šta se upuštaju. Nije ni čudo da rezultati istraživanja te kategorije istraživača zločina postaju meta brojnih napada i sporenja. Takvih istraživanja nije malo. U ovoj studiji, koja je predmet ovog teksta, naći će se sažeti pregledi rezultata takvih istraživanja. Oni su unijeli veliku konfuziju u odgovorima na pitanje broja i identiteta ratnih žrtava, njihova ratnog statusa, a posebno saznanja o oblicima i karaktera počinjenih zločina. Nažalost, i danas veoma ofanzivno i preko svih propagandnih sredstava predstavnici agresorske strane pokušavaju ne samo poricati brojne zločine koji se pripisuju njihovoj odgovornosti, nego nastoje “napuhivanjem” broja srpskih žrtava Sarajeva u opsadi “dokazati” da je “Sarajevo bilo Srebrenica za Srbe”, te da su “Muslimani odmah početkom 1992. godine poubijali sve Srbe koji su ostali u opsadi Sarajeva tako da do kraja perioda opsade više i nisu imali koga ubijati”, da je “unutar Sarajeva u opsadi ubijeno 8.225 Srba”, da su “granate na stanovništvo u opsadi Sarajeva ispaljivali Muslimani da bi se pridobila međunarodna pomoć, odnosno vojna intervencija Zapada”, i da su brojni masakri nad Muslimanima počinjeni, kako ti i takvi “istraživači” tvrde, “od strane Muslimana u namjeri da Allahu prinesu žrtve” itd., itd. Falsifikati rezultata istraživanja srpskih žrtava u ovoj studiji pregledno ćemo predstaviti, ali i podatke i činjenice koje demantiraju te i takve rezultate. Podstaknuti brojnim naučno nerelevantnim istraživanjima broja i identiteta žrtava Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je svojom odlukom od 25. maja 2016. godine formiralo Državnu komisiju za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu od 1992. do 1995. Zbog sporenja ministara oko proširenja mandata Komisiji, i prije nego što su i otpočela empirijska istraživanja, došlo je do rasformiranja te Komisije.

Dok je za normalan svijet opsada Sarajeva “podsjećala na horor”, “scene iz pakla” i “užasnu priču koja se nije smjela prikazati TV gledateljima da se ne bi suviše uznemiravali”, za zločince koji su sa sarajevskih brda u pijanstvu i ludilu gađali jezgro Sarajevo bilo je “Luna park smrti”. U ubijanju Sarajlija i razaranju Sarajeva uživali su i dobro se zabavljali ne samo brojni oficiri i vojnici Vojske Savezne republike Jugoslavije među kojima je najveći dio bilo bosanskih Srba te dobrovoljaca i plaćenika iz pravoslavnih zemalja Rusije, Ukrajine, Rumunije, Grčke itd. Tu je divljao i ruski pjesnik Limanov, te “demokratski” predsjednik Vlade Republike Srbije Vojislav Koštunica, koji je na Palama 1994. izjavio: “Ovo je primer kako treba izgledati buduća granica Srbije. Ohrabren sam moralom i odlučnošću **naših** boraca da ne odustanu.”⁶

Odgovornosti za zločin opsade Sarajeva

Na prostoru opsade Sarajeva, koji je iznosio od 59 do 64 km² (ovisno o povremenim pomjeranjima linije odbrane), na kojem je gustina naseljenosti stanovništvom za vrijeme opsade bila približna najnaseljenijim gradovima u svijetu (o čemu će podaci biti detaljnije predstavljeni u predmetnoj studiji), materijalne štete samo na objektima različite namjene bile su znatno veće nego na ostalim gradovima Bosne i Hercegovine, pa i cijele bivše Jugoslavije,⁷ a broj žrtva sa smrtnim ishodom iznosio je približnih 20% od ukupno ubijenih Bosanaca i Hercegovaca u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu.⁸ Ko je odgovoran za ljudske žrtve i materijalne štete? Na to pitanje lakonski je odgovorio poznati engleski historičar i istraživač zločina Marko Attila Hoare rekavši: “Opsada!”⁹ Za zločin teroriziranja više stotina hiljada žrtava opsade, od kojih su mnogi za vrijeme opsade i u opsadi umrli (njihovi identiteti bit će objavljeni u ovoj studiji) odgovorni su politički

⁶ Prof. dr. Smail Čekić, *Historijsko-politički aspekti opsade Sarajeva*, autorizirani tekst izlaganja povodom Dana sjećanja na žrtve opsade Sarajeva, Sarajevo, 5. februar 2009.

⁷ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

⁸ Spisak imena i prezimena, sa ostalim identifikacionim podacima, koje je ubila opsada bit će objavljen u ovoj studiji.

⁹ Marko Attila Hoare, *Spiskovi žrtava*, Facebook, 6. 7. 2010.

i državni organi srpskog naroda koji su planirali, logisticirali i izvodili napad na Republiku Bosnu i Hercegovinu kako bi se vjekovna namjera stvaranja “Velike Srbije” konačno realizirala. Zbog značaja Sarajeva u konačnoj realizaciji te namjere zločin opsade bio je tolikih razmjera da je zavrijedio da se njime pravno bave najviši međunarodni sudovi.

Međunarodni sud pravde, po Tužbi Republike Bosne i Hercegovine protiv Savezne republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) za kršenje UN Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, u svojoj Presudi donesenoj februara 2007, pored ostalog, zaključio je da su “srpske snage u Sarajevu i drugim gradovima **namjerno** ciljale civilne pripadnike zaštićene grupe, tj. bosanske Muslimane.”¹⁰ Međutim, Sud, nije htio ili nije znao naći dovoljno dokaza da su navedena krivična djela vršena hotimično u **namjeri** da se potpuno ili djelimično uništi zaštićena grupa, a to je genocid.

Tužilaštvo bi moralo biti sposobno da u sudskom postupku protiv optuženog generala Ratka Mladića, čiji je predmet na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u toku, dokaže, pored ostalog, i smisao i značenje poznate Mladićeve naredbe kojom usmjerava artiljerijsku vatru na Pofaliće i Velešiće, poznata sarajevska naselja u kojima ne žive Srbi nego tamo žive Bošnjaci. Ta naredba direktan je dokaz da je postojala namjera da se i na prostoru Sarajeva, kao i cijele Bosne i Hercegovine, unište Bošnjaci kao nacionalna, etnička i vjerska grupa. Ako i neki Srbin unutar linije opsade Sarajeva, u toku kampanje sistematskog i rasprostranjenog granatiranja i snajperisanja, bude pogođen artiljerijskom ili snajperskom vatrom s distance, a koja je namijenjena uništenju Bošnjaka, ubice s brda oko Sarajeva sokolili su njihovi šefovi uzvicima: “*J... im mater, to nisu naši Srbi, to su Alijini Srbi!*”

Provođenje terora nad Sarajevom, na način da se tako nešto slično nije desilo u novijoj evropskoj historiji, bila su **hotimična djela usmjerena protiv određene grupe kao takve**, koja potpuno isključuje kvalifikaciju nemara, a uključuje kvalifikaciju hotimičnosti. Hotimične kampanje sistematskog i rasprostranjenog granatiranja i snajperisanja, koje su bile u kontinuitetu (koherentne), te stavljanje pripadnika određene grupe u teške uvjete života na način da se tako nešto slično nije desilo u novijoj historiji, nisu bile usmjerene na neku apstraktnu

¹⁰ Međunarodni sud pravde, PRESUDA: BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE, Haag, 26. februar 2007, paragraf 327. i 328.

društvenu grupu, na "civilno stanovništvo", kako su to u optužnicama protiv generala Stanislava Galića i Dragomira Miloševića naveli tužioci a prihvatile sudije, već na konkretnu, pravno zaštićenu grupu koja živi u Velešićima, Pofalićima i ostalim brojnim naseljima Sarajeva u opsadi. Žrtva je bila konkretna nacionalna, etnička i vjerska grupa kao takva. To su bili Bošnjaci.

Istraživači genocida, a posebno žrtve, očekuju od Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u predmetima Karadžić i Mladić da će razumjeti i pravilno tumačiti namjere prijetnje genocidom, kao što su, ako do rata dođe, "Muslimani će biti uništeni", izrečene od Radovana Karadžića i vršeno od strane Ratka Mladića: "Tucite Pofaliće i Velešiće... **tamo nema srpskog življa mnogo**". Za istraživače genocida to znači da je postojala mens rea (namjera) s mentalnom spremnošću srpskih "kasapina", kako su srpske zločince neki strani istraživači nazvali, da se potpuno ili djelimično unište Bošnjaci kao nacionalna, etnička i vjerska grupa.

Dosada je samo za dvojicu zločinaca Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju donio pravosnažne presude po komandnoj odgovornosti za zločine opsade Sarajeva, a to su komandanti Sarajevsko-romanijskog korpusa general Stanislav Galić i general Dragomir Milošević. Prije ta dva komandanta, komandanti korpusa koji su držali opsadu Sarajeva bili su još general Vojislav Đurđević i general Tomislav Šipčić, pod čijim su komandnim naredbama, također, počinjeni brojni zločini, a protiv kojih nije pokrenuta optužnica.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u pravosnažnim presudama generalima Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, između ostalog, konstatirao je "da je broj stradanja Muslimana Sarajeva u opsadi bio znatno veći nego među drugim etničkim grupama, što se može dovesti u vezu sa etničkim sastavom ugroženosti".¹¹ Studija koja je predmet rasprave u ovom tekstu empirijski dokumentira demografsku sliku Sarajeva u opsadu i broj i imena ubijenih pripadnika svih triju konstitutivnih etničkih zajednica Bosne i Hercegovine. Premda rezultati istraživanja eksperata za demografska istraživanja Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu nedvosmisleno potvrđuju da je obim stradanja Bošnjaka bio signifikantno značajniji nego drugih pripadnika etničkih zajednica, ipak je sud zločine počinje-

¹¹ BLIC ONLINE, Demografija, 26. 4. 2012. godine.

ne u Sarajevu izbjegao da kvalificira genocidom. Da li će takvu grešku ponoviti i u presudama Karadžiću i Mladiću ostaje da vidimo.

Tužilaštvo i sudije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju znaju ili trebaju znati da se zaključak o postojanju namjere vršenja genocidnih radnji može izvesti i iz činjenica o karakteru, načinu i dužini trajanja napada i to na malim lokalitetima. Frensis E. Bojl, svjetski ekspert za međunarodno pravo, tvrdi da "Počinilac genocida ne mora vjerovati, naprimjer, da bi njegov ili njen čin uništio sve Bošnjake. Naprimjer, ako su genocidni uslovi nametnuti na bošnjački dio stanovništva u nekom malom gradu, to bi bilo dovoljno da zadovolji definiciju genocida."¹² Shodno Bojlovu rezoniranju činjenja genocida, postoji direktan dokaz da su sarajevska naselja Velešići, Pofalići (naravno i druga brojna naselja u Sarajevu kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini), hotimično ciljane zato što u njima ima Bošnjaka i zato što u njima nema Srba.

Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju nije ni pokušalo u predmetima Stanislav Galić i Dragomir Milošević, ali što je još tragičnije svi su izgledi da neće ni u predmetima Radovan Karadžić i Ratko Mladić, da dokaže da je opsada Sarajeva imala elemente genocidne namjere. Pravosuđa znaju ili moraju znati da za dokazivanje izvršenja genocida, kao najtežeg zločina koje poznaje međunarodno i domaće pravosuđe, nije neophodno posjedovanje direktnih dokaza, kao što su naredbe, planovi, odluke i sl. Zločin genocida dokazuje se i oblicima ponašanja napadača. Za zločin opsade Sarajeva dovoljno je to da se dokaže da se dugotrajnim sistematičnim i koherentnim snajperisanjem i granatiranjem željelo masovnim i pojedinačnim ubijanjem potpuno ili djelimično uništiti određena grupa koja ima svoj identitet ili stvaranjem ekstremnih strahova pripadnici te grupe prisilno protjerati. Sve te objektivne elemente genocida Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju konstatirao je u presudama Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, ali su izbjegli da iznesu pravu kvalifikaciju tih elemenata zločina.

Za zločin genocida, pored postojanja namjera da se neka nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa potpuno ili djelimično uništi, potrebno

¹² Frensis E. Bojl, Bosanski narod optužuje: Postupak pri Međunarodnim sudom pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije radi sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, str. 83–84.

je utvrditi da li je u (iz)vršenju takve namjere postojao bar jedan od pet aktivnosti napadača koje međunarodno humanitarno pravo smatra objektivnim elementima zločina genocida. Jedan od tih pet elemenata bio je ili je morao biti poznat Tužilaštvu i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, a žrtvi zločina opsade sigurno da jeste poznato, da su opsadom Sarajeva žrtve namjerno dovođene u “takve životne uslove koji su trebali da dovedu do njihovog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja”.¹³

Osim navedenih činjenica, koje žrtve opsade dobro poznaju, tužioc i sudije trebali su im dati odgovor na pitanje: zašto su Sarajevo u opsadi i žrtve u njemu terorizirani istim obrascima terora cijelo vrijeme opsade, iako su se četiri komandanta korpusa koji su držali Sarajevo u opsadi promijenili? To su: general Vojislav Đurđevac, general Tomislav Šipčić, general Stanislav Galić i general Dragomir Milošević. Sva četverica su terorizirali Sarajevo i žrtve u opsadi potpuno istim obrascima, što znači da su naredbe o upotrebi obrazaca teroriziranja morali dobijati od viših državnih, političkih i vojnih struktura države kojoj su pripadali.¹⁴

¹³ Vidi: UN Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, tačka 2, stav 3.

¹⁴ Poznato je žrtvama, ako nije Sudu, da su oficiri i vojnici Vojske Savezne republike Jugoslavije, u skladu s članom 58 Zakona o vojsci te države, u tu svrhu za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu upućivani na ratišta u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i kada su ove države postale međunarodno priznate i suverene. Među takvim vojnim starješinama bio je, pored ostalih, general Ratko Mladić, kojeg je njegova komanda iz Beograda postavila na dužnost komandanta Vojske Republike Srpske, ali su mu zadržana sva prava koja proistječu iz radno pravnog odnosa u Vojsci Savezne republike Jugoslavije u kojoj je, za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva, pored komandanta Vojske Republike Srpske obavljao i odgovornu dužnost komandanta Glavnog štaba 30. kadrovske centra Vojske Savezne republike Jugoslavije. Nije samo Ratko Mladić imao takav status za vrijeme opsade Sarajeva nego i brojne druge vojne starješine i vojnici, među kojima i oba zadnja komandanta korpusa koji je držao Sarajevo u opsadi. Dokazi su brojni, navest ćemo neke. Prvi relevantan dokument koji, pored drugih, ukazuje na radnopravni status Ratka Mladića, kojeg je imao za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsadu Sarajeva, je Ukaz predsjednika Savezne Republike Jugoslavije, br. 1/2-01-001/94-22 od 16. juna 1994., Zorana Lilića, kojim vanredno unapređuje general-potpukovnika Ratka Mladića u čin general-pukovnika kojeg i dalje ostavlja na dužnosti komandanta Glavnog štaba 30. kadrovske centra Vojske Savezne republike Jugoslavije. Drugi relevantan dokument o pripadnosti Ratka Mladića agresorskoj vojsci je dokument njegove vojne pošte kojoj je u vrijeme agresije i opsade Sarajeva pripadao. Naime, Vojna pošta 3001 Beograd donijela je Rješenje pov. br. 15-395 od 28. februara 2002. o priznavanju prava

Ako se navedenim objektivnim elementima, uz dokaz namjere da se opsadom potpuno ili djelimično unište Bošnjaci kao etnička grupa, dodaju još brojne prijetnje genocidom upućene Bošnjacima od strane najviših srpskih političkih zvaničnika, o kojima će biti iscrpnije pisano u predmetnoj studiji, onda se razumno može zaključiti da je opsada Sarajeva imala genocidnu namjeru.

Oni koji negiraju da je opsada Sarajeva imala genocidnu namjeru navode razlog da taj lokalitet nije bio etnički čist i da su pripadnici svih

---

Ratku Mladiću, u skladu sa članom 264. stav 3 Zakona o Vojsci Savezne republike Jugoslavije, na penzijski staž osiguranja u dvostrukom trajanju za period dok je, kao njihov pripadnik, bio na ratištima u Bosni i Hercegovini.

Pored generala Ratka Mladića i general Dragomir Milošević je, kao visoki oficir Vojske Savezne republike Jugoslavije, bio raspoređen na komandnu dužnost komandanta Sarajevsko-romanijskog korpusa od 11. avgusta 1994. do 14. decembra 1995., u kom periodu je, tačnije 17. maja 1995., ranjen tokom izvođenja borbenih dejstava na objektu Bosut, širi rejon Zlatišta na Trebeviću kod Sarajeva. Drugi opštinski sud u Beogradu je, po tužbi generala Dragomira Miloševića, 9. jula 2001., donio Presudu u korist tužitelja za oštetu nanesenu mu ranjavanjem na ratištu u Sarajevu. Sud je u Presudi, pored ostalog, naveo da je tužitelj, u vrijeme ranjavanja u borbama oko Sarajeva, bio državljanin Savezne republike Jugoslavije na profesionalnoj dužnosti oficira u Vojsci Savezne republike Jugoslavije.

Na isti ili gotovo isti način, o čemu postoji brojna relevantna dokumentacija, Savezna republika Jugoslavija je rješavala brojna personalna i statusna pitanja mnogih drugih starješina Vojske Savezne republike Jugoslavije, među kojima i komandantima Sarajevsko-romanijskog korpusa koji su, u lancu udruženog zločinačkog poduhvata kojeg je kreirao politički i vojni vrh Savezne republike Jugoslavije činili mnoge zločine, pa i zločine u Sarajevu, među kojima i najteži – zločin genocida.

Ne samo da su generali Ratko Mladić, Stanislav Galić, Dragomir Milošević i Momčilo Perišić, koji su po komandnoj dužnosti najodgovorniji za zločine u opsadi Sarajeva, poznato je da su i druge brojne visoke starješine kao visoki oficiri Vojske Savezne republike Jugoslavije, ne računajući statješine nižeg starješinskog ranga i vojnike Vojske Savezne republike Jugoslavije, bili na ratištima u Bosni i Hercegovini. Navest ćemo imena samo nekoliko viših oficira te vojske: Radislav Krstić, Zdravko Tolimir, Momir Talić, Milan Gvero, Novica Simić, Milenko Živanović, Svetozar Andrić, Bogdan Subotić, Nikola Delić, Momir Zec, Dušan Kukobat, Vlado Lizdek, Dragiša Masal, Savo Sokanović, Radivoje Tomanić, Milan Torbica, Boško Gvozden, Novak Đukić, Radmilo Zeljaja, Dragomir Keserović, Radivoje Miletić, Bogdan Kovač, Marko Lugonja, Ljubomir Obradović, Dragan Obrenović, Vinko Pandurević, Cvjetko Savić, Milivoje Samardžić, Čedo Sladoje, Bogdan Sladojević, Veljko Stojanović, Đuro Beronja, Ljubiša Beara, Petar Skrbić, Manojlo Milovanović, Jovo Marić, Boško Kelečević, Vladimir Arsić, Radovan Grubač, Živomir Ninković, Božo Novak, Grujo Borić, Dušan Josipović, Luka Dragičević, i mnogi drugi.

etničkih grupa neselektivno gađani i dovođeni u iste uvjete preživljavanja. Iako su Bošnjaci činili nešto više od 80% stanovništva u opsadi, dokaz o potrebi da napadnuti prostor treba biti etnički čist da bi se dokazala *mens rea* (namjera) genocida, kao što je to bio slučaj genocida nad Bošnjacima u Srebrenici, nije neophodan. Tužioci i sudije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju znaju ili su morali znati da u sudskoj praksi postoje presude za genocid i u slučajevima kada u genocidnom napadu nisu samo stradavali pripadnici jednog naroda ili etničke grupe. Takve slučajeve međunarodno pravo naziva "dolus eventualis". Navodimo samo jedan primjer takvog slučaja. Tužilac je pred Međunarodnim krivičnim sudom za Ruandu (ICTR), Ružija (Ruggija) optužio za genocid nad etničkom grupom Tutsija. Sud ga je osudio za zločin genocid nad tom etničkom grupom pri čemu su žrtve masovnih i pojedinačnih ubijanja bili i pripadnici drugih etničkih grupa koji su živjeli sa Tutsijima.¹⁵ To znači da postoji pravna osnovanost da se zločin genocida može izreći i za slučajeve kada se imala namjera da se djelimično ili potpuno uništi neka grupa kao takva na prostoru gdje žive ili borave pripadnici više etničkih grupa, kao što je to bilo na prostoru Sarajeva u opsadi. Dovoljno je da je postojala namjera da se unište pripadnici određene grupe kao takve iako su u napadu stradavali i pripadnici drugih etničkih grupa. Podsticanje na genocid nad Bošnjacima, direktne naredbe da se ciljano gađaju određene lokacije u Sarajevu gdje nema Srba, te sistematske genocidne radnje koje su dovele ili su mogle dovesti do potpunog ili djelimičnog uništenja Bošnjaka, koji su bili ciljna grupa, mada ne i jedine žrtve, bili su dovoljni pokazatelji da je sud mogao, izvan svake razumne sumnje, zaključiti da je postojala namjera (*mens rea*) da su se i u Sarajevu izvodile genocidne radnje nad Bošnjacima koje su mogle dovesti do njihovog potpunog istrebljenja sa tog prostora.

Ali bez obzira na to da li su tužioci i sudije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju namjerno ili ne počinili greške u kvalifikaciji zločina opsade Sarajeva, studija koja će uskoro izaći iz štampe posvećena je Sarajevu u opsadi, historiji Sarajeva, ali prije svih žrtvama opsade čija imena će se u njoj naći.

¹⁵ Antonio Kaseze, MEĐUNARODNO KRIVIČNO PRAVO, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2005., str. 231.

U ovoj studiji žrtve opsade Sarajeva su oni pojedinci i grupe koji su bili u Sarajevu u opsadi da bi se nužno suprotstavili najvećem društvenom zlu koje čovječanstvo imenuje fašizmom čiji ishod je, po pravilu, genocid. Njihova imena i prezimena i ostali identifikacioni podaci su upisani na CD koji je sastavni dio ove studije. Svaki od njih mogao bi ispričati svoju životnu priču kako se borio protiv tog zla.

Historijska istina o opsadi Sarajeva treba nas stalno podsjećati na zločinačko divljanje nad fizičkim i psihičkim integritetom žrtava zločina opsade, divljanja nad njihovim biološkim opstankom, nad civilizacijskim tekovinama Bosanaca i Hercegovaca, nad multikulturalnim zajedništvom, divljanja po nezavisnosti i suverenitetu Republike Bosne i Hercegovine itd. Sjetite se borbe za život i preživljavanje u varvarskoj i najdužoj opsadi nekog grada u novijoj historiji. Sjećanjem na prošlost možemo graditi budućnost! Sjećanjem na opsadu Sarajeva i sve žrtve opsade gradit ćemo našu budućnost. To dugujemo ubijenim, ranjenim, roditeljima ubijene djece – svim žrtvama zločina opsade. To dugujemo antifašistima u opsadi koji su ubijani, ranjavani, protjerani sa svojih ognjišta samo zato što nisu prihvatili da žive u fašističkoj “Velikoj Srbiji” jer su državu Republiku Bosnu i Hercegovinu i Sarajevo smatrali svojom domovinom i svojim glavnim gradom. To dugujemo svim žrtvama opsade, bez obzira na porijeklo, ime, ideologiju, politiku, vjeru, starost, mjesto rođenja... To dugujemo uništenoj Republici Bosni i Hercegovini i razorenom Sarajevu. Žrtva neće i ne može praštati sve dok njen dželat ne spozna i prizna koliko je i zašto nanosio zla žrtvi. Ako to zločinci ne učine a žrtve na to zaborave mogla bi nam se ponoviti prošlost.

Adorno se, nakon holokausta, zapitao: “Kako je moguća poezija poslije Aušvica?”, a Tomas Kašmen (Thomas Cushman), nakon genocida nad Bošnjacima: “Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne?”, dotle se mi pitamo: Da li je poslije svirepog masakriranja djece i genocida nad Bošnjacima na kraju XX stoljeća u središtu Evrope i tišine Planete na stravične zločine u 1.479 dana opsade Sarajeva moguć Čovjek?

“Ko zaboravi na zločin postaje njegov saučesnik!” (Volter).

Crimes Victims of the Siege of Sarajevo*

Muhamed Šestanović

Summary

Institute for research of Crimes against Humanity and International Law of University of Sarajevo is process of preparing one of the most extensive

---

* Although the preparations for the siege of Sarajevo started and ended in the second half of 1991, when parts of Yugoslav People's Army with collaborators (Bosnian Serbs) dug in at the most strategic points around Sarajevo, the actual date of the beginning of the siege is the day when the freedom of movement in and out of the city started. It was on March 1st 1992, when the collaborators of the aggressor forces (mainly members and sympathizers of the Serb Democratic Party of Bosnia and Herzegovina), having learned about the results of the referendum in the Republic of Bosnia and Herzegovina, in which the citizens voted for independence and sovereignty of the Republic of Bosnia and Herzegovina, armed with long guns blocked the most important traffic points of entrance and exit to Sarajevo. Such points were at the place of the most important state, education, cultural, business, financial and other institutions and organizations. The siege ended on March 19th 1996 when the last part of the territory of the city of Sarajevo, which, according to the Dayton Agreement, was given to the Federation of Bosnia and Herzegovina, was reintegrated into that social-political community. By these parameters, the calculated time of the siege of Sarajevo was 1479 days, which is a record in the modern history. However, some believe that the siege started between April 4th and 5th 1992, when the occupation forces seized the control of Sarajevo International Airport. That event is not an appropriate peil for defining the beginning of the siege, because the freedom of movement was not reset even when the UNPROFOR placed Sarajevo International Airport under its control. Also, the siege of Sarajevo was not ended on February 29th 1996, by reintegration of the municipality of Ilijaš into the territorial-legal system of the Federation of Bosnia and Herzegovina as some believe, for not all parts of Sarajevo foreseen by the Dayton Agreement were not reintegrated into the Federation of Bosnia and Herzegovina, particularly parts of the municipality of Ilidža and Novo Sarajevo, but it was ended on March 19th 1996, when Grbavica, Vraca, Gornji Kovačići and parts of Trebević, as the last reintegrated community and areas were placed under the control of the police of the Federation of Bosnia and Herzegovina. The order of reintegration of Sarajevo communities was as follows: 02/24/1996 – parts of the municipality of Vogošća and Centar Sarajevo; 02/26/1996 - parts of the municipality of Novi Grad Sarajevo (Rajlovac, Reljevo, Dobroševići, Nedžarići and parts of Dobrinja); 02/29/1996 – the municipality of Ilijaš; 03/12/1996 – the municipality of Trnovo; 03/13/1996 - parts of the municipality of Ilidža, and finally, 03/19/1996 - parts of the municipality of Novo Sarajevo (Grbavica, Vraca and Gornji Kovačići).

scientific-empirical studies related to research of the devastation of Sarajevo during the aggression on the Republic of Bosnia and Herzegovina. The volume of the study is about 60000 pages and it should be issued in part during this year in hard copy and electronic form as a unique mark of the centennial anniversary of the beginning of World War I, where the first bullet was fired on the Austro-Hungarian Heir to the Throne in Sarajevo. This Institute has been doing scientific research for the case study for 20 years. Namely, in the second half of 1994, in the most difficult conditions of the aggression on the Republic of Bosnia and Herzegovina and siege of Sarajevo, Institute for research of Crimes against Humanity and International Law, with many scientific associates, young researchers and household members (*de facto* citizens) in *the siege*. Never before, in such or similar war circumstances, has there been such or similar scientific research. Partial results of that research were used in cases against Slobodan Milošević and General Stanislav Galić, for which Institute has been thanked and praised.

Alongside documenting the acts of numerous crimes against humanity and international law, including the most terrible described by the international law as genocide, the study will include interesting data on demographic changes in the city of Sarajevo created as a result of the siege. The case study will be made more special, among other things, because it will contain a list of all those with a place of residence in the territory of the siege, lists of all killed, died, wounded, unlawfully detained, forcefully missing and those who were displaced or forced to seek refuge. Such results with the lists of victims will be published for the first time in this study. The following text is a review of the study entitled CRIMES VICTIMS OF THE SIEGE OF SARAJEVO.

Key words: aggression, siege, crime, Sarajevo